

S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, Çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, 2019, 702 s.

Değerlendiren: Muhammet Mustafa İyi

Türkiye'de sosyal bilimlerde kemikleşen bir kaniya göre, bilimsel gelişmelerin merkezi ve membaı Avrupa ve onun geliştirdiği fikirlerdir. Bu kanının bir yere kadar doğruluğu olmakla birlikte Avrupa medeniyeti üretilen bilimsel bilginin sadece bir durağıdır. Bilimsel bilgi evvelden beri farklı medeniyet havzalarında üretilerek ve farklı toplumlar tarafından kullanılarak bir silsile halinde günümüze gelmiştir. Dolayısıyla Avrupa; modern bilginin üretilmesi, yayılması ve kullanılmasında önemli bir etkiye sahip olarak bu bilimsel akışın silsilesini -günümüzde- sürdürmektedir. Bununla beraber Batı havzasının önümüzdeki süreçte bilimsel bilginin üretilmesinde başat bir konum elde edebilecek başka bir medeniyet havzasına bu iş yükünü bırakma ihtimali vardır. Avrupa bahsi geçen bilimsel bilgi silsilesini, Orta Asya'daki medeniyet havzasının ürettiği bilimsel bilgilerden edinerek oluşturmuştur. Orta Asya'da 10. ve 11. yüzyılda, henüz 20 yaşına gelmemiş Ebu Ali el-Hüseyin İbn-i Sina (980?-1037) ile 30'una gelmemiş olan Reyhan el-Biruni'nin (973-1048) hava, su, madde, gökyüzü, güneş gibi konuları Aristo'nun geliştirdiği fikirler çerçevesinde tartışmaları ise Orta Asya'daki bilimsel bilgi silsilesi üzerindeki Antik Yunan etkisine manidar bir örnektir.

Aydınlanma çağı veya dönemi denildiğinde birçok insanın aklına Reformasyon ve Rönesans döneminin içinde bulunduğu on altı, on yedi ve on sekizinci yüzyıl Avrupa'sı

@ Arş. Gör., Bursa Teknik Üniversitesi. mmustafaiyi@gmail.com

id <https://orcid.org/0000-0003-3152-0757>

© İlmi Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/D0324
insan & toplum, 2022; 12(3): 231-235.
insanvetoplum.org

gelir. Öyle ki modern tarihin başlangıcı olarak bu dönem esas alınır. Nitekim böyle bir anlayışın olması da gayet doğaldır. Zira düşünce tarihi üzerine yapılan okumaların ancak bir kısmı Antik Yunan'ı temel alır, çoğu ise 16. yüzyıl ve sonrasını esas alarak başlar. Başta Antikite'nin oradan da Reformasyon ve Rönesans döneminin temel alınması Maveräünnehir havzasında var olan yedi yüzyıllık ilim ve düşünce hayatının atlanılması anlamına gelir. Frederick Starr (2019) ise tam olarak bu yedi yüzyıllık ilim ve düşünce hayatının görmezden gelinmesini "Kayıp Aydınlanma" olarak adlandırır ve bu dönem hakkında hacimli bir eser kaleme alır. Starr, eserin başlığını da "Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı" olarak belirler. Eserin "Kayıp Aydınlanma" olarak adlandırılmasındaki neden Orta Asya'da 10. ve 11. yüzyılda var olan felsefi ve ilmî çalışmaların Avrupa'da ekseriyetle görmezden gelinmesi ve bundan dolayı düşünce tarihinin on yedinci ve on sekizinci yüzyıl Avrupa düşüncesini temel alması yanlıgsıdır. Dolayısıyla Starr, Orta Asya'da var olan bu ilmî hayatın görmezden gelinmesini vurgulamak amacıyla böyle bir başlığa başvurur.

Eser giriş bölümü dahil toplam 16 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler sırasıyla "Dünyanın Merkezi; Dünya Düşkünü Kentliler, Kadim Topraklar; Meziyetler, İnançlar ve Fikirler Kazanı; Arapların Orta Asya'yı Fethi, Orta Asya'nın Bağdat'ı Fethi; Bağdat'ta Doğu Rüzgar; Seyyah Âlimler; Horosan: Orta Asya'nın Yükselen Yıldızı; Orta Asya'da Açan Bir Çiçek: Samanî Hanedanlığı; Çölde Bir An: Memuniler Döneminde Ürgeng; Sahneye Türkler Çıkıyor: Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacib; Bir Yağmacının İdaresi Altında Kültür: Mahmut'un Gaznesi; Selçuklu Kubbesi Altında Çalkantılar; Moğol Asrı; Timurlenk ve Halefleri ve Retrospektif: İstiridye ile Kumun Hikayesi" bölümleridir. Başlıklardan da anlaşılacağı üzere eser belirli bir tarihi silsileyi takip etmektedir. Eserin odaklandığı coğrafya Orta Asya, ele aldığı konu ise "İslamiyet ile tanışmasından Timurluların yıkılışına kadarki süreç esnasında bu bölgedeki bilimsel ve entelektüel çalışmalardır" (s.19). Eser, Orta Asya'daki bahsedilen entelektüel ortamın başlangıcını 750 yılı, bu ortamın son bulmasını ise yaklaşık 1150 yılı olarak belirtmektedir. Ayrıca bu eseri önemli kılan bir husus da ele aldığı konuyu ve anlattığı şahsiyetleri dönemin siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal yanlarıyla birlikte aktarmasıdır. Böylelikle okuyucu o dönemde var olan düşünürlerin ve düşünce akımlarının nasıl bir zaman ve zeminde ortaya çıktığını tahlil edebilme imkanına sahip olmaktadır. Aynı zamanda bu zaman ve zeminin, var olan düşünürlerin ve düşüncelerin ortaya çıkışına nasıl hizmet ettiğini de göstermektedir.

Tarihteki farklı örneklerden görüleceği üzere bir şehirde entelektüel çekimin oluşabilmesi için belirli kriterler etkili olmaktadır. Bir şehrin böyle bir çekim gücüne sahip olması birçok düşünürün o şehre göç etmesine neden olmaktadır. Bu çekim bazen siyasi bir otoritenin tavrından kaynaklanırken bazen de kentin sunduğu

İmkânlar bu göçlerin gerçekleşmesinde belirleyici olmaktadır. Kitabın yazarı da bu olgudan hareketle Nişabur, Buhara, Balasagun, Ürgenç, Merv, Gazne, Semerkant ve Herat kentlerinin iki asır boyunca başta entelektüel açıdan olmak üzere farklı açılardan düşünürler için bir çekim merkezi olduğunu belirtmektedir (s.261-262). Bahsedilen bu şehirler zamanla büyük kütüphanelere, araştırma merkezlerine ve zengin kitapçılara sahip olmuş, ilim insanları için yeni kaynakların, araştırmaların ve eserlerin meydana gelmesine imkân tanımıştır.

Starr'ın konuyu ele alış biçimine bakıldığında, kitap boyunca, özellikle rasyonel aklı vurgulayan ifadeler ön plana çıkmaktadır. Orta Asya'nın dinler üstü bir bölge ve serbest ticaretin hakim olduğu bir mekan olarak tasvir edilmesi buna bir örnektir. Yazar, İslam'ın etkisini görmezden gelerek insanların İslam'ı kâğıt üzerinde benimsediğini ancak önceki inançlarını devam ettirdiklerini ara ara dile getirmektedir. Rasyonel aklın ön plana çıkarılma yaklaşımı yazarın tasavvufu ele almasında da görülmektedir. Yazara göre, tasavvuf aklın karşısına konumlandırılır ve ekseriyetle entelektüel gelişimi sekteye uğrattığı düşüncesi hakimdir (s.590-591). Bu noktada eleştiri oklarını Gazali'ye yönlendirmekten geri durmamaktadır. Starr tam da burada, Wael B. Hallaq'ın ifadesiyle Aydınlanma düşüncesine içkin olan oryantalist tavırla (2020: 118) hareket etmektedir. Batı rasyonalitesinin oryantalist yapısıyla düşünen yazarın, tasavvufun Orta Asya, Kafkasya, Anadolu ve Balkanlardaki sosyal etkisini görmezden gelmesi doğaldır. Özellikle tasavvuf sayesinde bahsi geçen coğrafyalardaki insanlar uzun süre aşırılık içeren faaliyetlerden uzak durabilmiş, kışkırtma ve ayrışmadan ziyade kültürel işbirliğini içeren tutumlar sergilemişlerdir.

Orta Asya'daki ilmi çalışmaların ekseriyetinde İslam inancının etkisini görmek mümkündür. Her ne kadar yazar, aklı ön plana çıkaran ifadelerle sahip olsa da Orta Asya'daki düşünürlerde aşkın ve mutlak olan Allah inancı yaygındır. Buna örnek olarak Bîruni ve Darwin'in doğal seleksiyon hakkındaki düşünceleri gösterilebilir. Bîrûni'nin bütün eşyanın ilahi olduğu ve gerektiği durumda ilahi olanın bütün yaşam formlarının devamlılığının teminatı için doğal seleksiyonun olabileceği fikrine sahiptir. Bîrûni'den yaklaşık bin sene sonra Charles Darwin, doğal seleksiyona ilişkin farklı bir yaklaşım sergileyerek doğayı ön plana çıkarmaktadır (s.462). Bîrûni için bu süreci belirleyen kıtas ilahi bir iradeyken Darwin için belirleyici olan ise sürecin kendisidir.

Netice olarak dünyada farklı coğrafyalarda meydana gelmiş ilmi çalışmalar ve düşünce hareketlerinin aslında birbirinden kopuk olmadığı aksine birbirini beslediği ve bir silsile olarak devam ettiği söylenebilir. Örneğin Antik Yunan düşüncesi Orta Asya'daki ilmi çalışmaları etkilemiş ve buradaki çalışmalar Avrupa düşüncesi üzerinde etkili olup bilimsel çalışmaların gelişmesine neden olmuştur. Bunu, ele aldığımız eser özelinde düşündüğümüzde örneğin eserin odaklandığı yüzyıllarda meydana gelen bazı

ilmî tartışmaların veya çalışmaların bir şekilde daha önceki yüzyıllarda da var olduğu görülmektedir. Hatta genel olarak bu dönemdeki ilmî çalışmaların temeli Antik Yunan düşüncesine değin gitmektedir ve bu yüzyıldaki çalışmalar da bir şekilde Avrupa'daki Reformasyon, Rönesans ve Aydınlanma süreçlerini etkilemiştir. Yani aynı evreni paylaşan insanoglu farklı zaman ve zeminlerde bulunsa dahi müşterek bilgi birikimini takip ederek bilgi üretim sürecine kolektif bir şekilde dahil olmaktadır. Aslında bu silsileyi belirleyen unsur; düşüncenin, coğrafyanın ve insanın medenileşmesi sonucunda Medine'yi kurarak medeniyeti meydana getirmesiyle ilgilidir. Nitekim Orta Asya'daki ilmî çalışmalara bakıldığında bir medeniyetin varlığı ile bilginin üretimi ve yaygınlaşması mümkün olmuştur. Çeşitli neticelerle bu medeniyetin gücünü kaybetmesiyle birlikte yine bir medeniyet Avrupa'da ortaya çıkarak bilgi üretimini gerçekleştirmektedir. Zamanla Avrupa medeniyeti de etkisini kaybederek bilimsel düşüncenin üretim ve yaygınlaşma vasfı Amerika coğrafyasına geçmiştir. Elbette bu sürecin düz bir silsile şeklinde olduğunu iddia etmek temelsiz olur ancak medeniyetlerin aynı anda mümkün olmasının yanı sıra hâkim olan medeniyetin evrensel dünyadaki bilgi üretim sürecinde temel belirleyici olduğu söylenebilir. Dolayısıyla tarihin belirli bir döneminde bu bilgi üretim sürecinin Orta Asya'da yaygın olması ve günümüzde farklı coğrafyalarda gerçekleşmesi olağandır. Starr'ın da belirttiği gibi farklı coğrafyaları yok saymadan evrensel bir bilgi üretim sürecinin göz önüne alınması "hem Doğu'nun hem de Batı'nın faydasına olacaktır" (s.659).

Yazar, Orta Asya'da yaklaşık dört asır süren ilmi havanın neden son bulduğu üzerinde tartışma yürütmekten ziyade odağını coğrafyanın günümüz haline çekmeye çalışmaktadır. Bundan dolayı yazar, kimilerinin geri kalmış ve marjinal olarak niteledikleri bu coğrafyanın zamanında birkaç asır boyunca dünyanın ana eksenini oluşturduğu; bilim, felsefe ve entelektüel çalışmaların merkezi olduğuna vurgu yaparak bu gerçeğin dikkate alınmasının Doğu'nun ve Batı'nın faydasına olacağını anlatmaktadır. Bunu anlatırken Orta Asya'ya bakışında yer yer oryantalizme kapılmakta ve Batı'nın günümüze değin siyasi anlamda coğrafya üzerinde ne gibi etkisinin olmuş olabileceğini sorgulamamaktadır. Günümüzde başta Batılı devletlerde olmak üzere toplumsal huzurun çatırdaması, yabancı düşmanlığının artmış olması, ekonomik açıdan enerji kriziyle karşı karşıya kalınması, güvenlik sorunların artması ve politik anlamda -bilhassa Kovid-19 pandemisinin de etkisiyle- parlamentolarında aşırı sağa yönelen ilginin yükselmesiyle birlikte kapalı bir ulus devlet anlayışının gündemde olması, Aydınlanma aklının insanlığa vaat ettiği moderniteyi tıkamaktadır. Toplumsal, ekonomik ve kültürel bir krizin eşliğinde olan Avrupa ve Amerika medeniyetleri dünyanın huzuruna katkı sunacak bilimsel çalışmalardan uzak düşmektedirler. Bu anlamda Maveräünnehir vadisinin tarihsel anlamda geliştirdiği sosyal, kültürel ve ilmi birikimlerle ara metinlerin oluşturulması gerekmektedir. Bu vadinin şekillendirdiği

cihan düzeni başta Orta Asya, Kafkasya, Anadolu, Balkanlar ve dahi Avrupa'ya etnik, dini ve kültürel çeşitliliği içeren (Ersoy, 2018: 805) bir toplumsal hayat vaat edebilecektir.

Kaynakça | References

- Ersoy, R. (2018). Kafkasya'nın kültür jeopolitiği ve Türk dünyası. *Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi*, 6(15), 798-807.
- Hallaq, W. B. (2020). *Şarkiyatçılığı yeniden düşünmek*. Ketebe Yayınları.
- Starr, S.F. (2019). *Kayıp aydınlanma Arap fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın altın çağı*. Yusuf Selman İnanç (Çev.), Kronik Kitap.